

УДК 502.178:502.211(477–027.541]:57.061-047.44

Смоляр Н.О., кандидат біологічних наук, доцент
Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

Коротченко І.А., кандидат біологічних наук,
старший науковий співробітник, завідувач лабораторії
Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України

РАРИТЕТНЕ ФІТОРІЗНОМАНІТТЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЙОГО ОХОРОНА

Анотація. У статті наведена інформація про раритетне фіторізноманіття Полтавської області. Розкрито застосування концепції індивідуального рівня охорони раритетного фіторізноманіття на рівні Червоної книги України та регіонального червоного списку. Для регіону вказано 215 видів судинних рослин, із яких – 60 видів включено до Червоної книги України, вісім – до Світового Червоного списку, сім – до Європейського Червоного списку, вісім – Додатку до Бернської конвенції, 159 – до регіонального списку Полтавської області. Раритетний фітоценофонд Полтавської області репрезентують як фітоценози, які включено до Зеленої книги України, так і ті, що потребують охорони на регіональному рівні. Зазначено, що раритетне фіторізноманіття в області охороняється на території 278 об'єктів природно-заповідного фонду та в межах структурних елементів екологічної мережі Полтавської області.

Ключові слова: раритетне фіторізноманіття, регіональні червоні списки, Червона книга України, Зелена книга України, охорона.

UDC 502.178:502.211(477–027.541]:57.061-047.44

Smoliar N.O., PhD in Biology, Assistant Professor,
National University «Poltava Yuri Kondratyuk Politechnic»

Korotchenko I.A., PhD in Biology,
Senior research scientist, Head of laboratory,
National Academy of Sciences of Ukraine
M.G. Kholodny Institute of Botany

RARE PHYTODIVERSITY OF POLTAVA REGION AND ITS PROTECTION

Abstract. The article contains information about the rare phytodiversity of Poltava oblast. The concept of individual level of rare phytodiversity protection at the level of the Red List of Ukraine and the regional Red List is revealed. 215 species of vascular plants are noted for the region, 60 species of which are included into the Red Book of Ukraine, eight into the World Red List, seven into the European Red List, eight into the Annex to the Berne Convention, 159 into the regional list. The rare phytocenofund of Poltava oblast is represented by phycocenoses, which are included into the Green Book of Ukraine, and those that need protection at the regional level. It is noted that the rare phytodiversity in the region is protected on the territory of 278 objects of the nature reserve fund and within the structural elements of the regional ecological network of Poltava region.

Key words: rare phytodiversity, regional Red Lists, Red Book of Ukraine, Green Book of Ukraine, protection.

Вступ. У сучасних умовах всебічного посилення антропогенного впливу на природне середовище досить гостро постає проблема збереження й охорони біорізноманіття, і його первинного та визначального компонента – фіторізноманіття.

Охорона та збереження фіторізноманіття, зокрема й раритетного, є одним із пріоритетних завдань сучасної ботанічної та екологічної науки як в Україні, так і в світі. На пріоритетність проведення таких досліджень наголошується, зокрема, у Конвенції про охорону біологічного різноманіття [16–17], Глобальній стратегії збереження рослин [18] та інших міжнародних документах [19].

Сучасна концепція збереження фіторізноманітності, на основі системного врахування різнобічних інтересів суспільства та міжнародних зобов'язань держави, визнана одним із найважливіших елементів державної політики, стимулюючи при цьому розвиток ауто- та синфітосозологію [10]. Тому охорона раритетного фіторізноманіття в Україні поступово стає невід'ємною частиною національних програм зі збереження біорізноманітності, а головними документами у цьому питанні є Закон України «Про Червону книгу України» (2002) та Положення про «Зелену книгу України» (2002). Відповідно до цього, збереження раритетних видів та фітоценозів є невідкладним завданням держави, науковців, громадськості й всього суспільства [13].

Методика досліджень. Виконані дослідження базуються на критичному узагальненні опублікованих матеріалів та оригінальних даних польових досліджень щодо раритетного фіторізноманіття Полтавської області. Дослідження проводили з використанням загальноприйнятих польових (маршрутний, геоботанічних описів ключових територій, созологічного аналізу) та камеральних методів. Назви видів наводяться за зведенням С.Л. Мосякіна та М.М. Федорончука [20].

Полтавська область згідно з геоботанічним районуванням України належить до Лівобережно-Придніпровської підпровінції Східно-Європейської провінції Європейсько-Сибірської Лісостепової області, а південно-східні райони – до Придніпровсько-Чорноморської підпровінції Причорноморської степової провінції Європейсько-Азіатської степової області [3].

Обговорення результатів. Сучасний рослинний світ Полтавської області характеризується високими показниками флористичного і ценотичного різноманіття та є в цілому типовим для Лівобережного Лісостепу. Проте, майже третина видів судинних рослин (близько 500) в регіоні мають обмежене поширення і потребують збереження й охорони [2].

Збереження раритетного фіторізноманіття на індивідуальному, популяційному та видовому рівні забезпечується шляхом ведення червоних книг та охорони на території природно-заповідного фонду.

До Червоної книги України включені види, які є рідкісними, вразливими й зникаючими в межах її території. Однак, у межах природних регіонів України, територій адміністративних областей, визначені види, які не занесені до Червоної книги України, але потребують охорони в конкретному регіоні. Це, так звані, регіональні списки, які укладаються для відповідних регіонів і затверджуються на місцевому рівні. Такі списки створені для всіх адміністративних областей України (окрім Черкаської області) [8].

Для території Полтавської області вперше в 1992 році були опубліковані узагальнені дані про рідкісні види рослин (110 видів) та тварин в книзі «Щоб росли горицвіти» [15]. У виданні наводиться інформація як про види, що включено до Червоної книги України, так і про види, які потребують регіональної охорони.

У період 1992-1995 рр. в області проводилися цілеспрямовані комплексні созологічні дослідження біорізноманітності Полтавської області в контексті оптимізації природно-заповідної мережі. За їх результатами був укладений перелік рідкісних видів рослин і тварин, який затверджений рішенням обласної Ради народних депутатів від 28 лютого 1995 році. Цей регіональний список опублікований у виданні «Заповідна краса Полтавщини» у 1996 р. [5]. Він включає 78 видів рослин. Пізніше, у 1998 році рідкісні види рослин цього списку охарактеризовані у виданні «Збережи, де стоїш, де живеш. По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ» [6].

У наступні сім років, за результатами флоросозологічних досліджень, для території

Полтавщини було зібрано масив даних щодо поширення, екології, стану популяцій рідкісних рослин і тварин. Частково цей матеріал наводиться у виданні «Еталони природи Полтавщини» в 2003 році [4]. У 2005 році нами здійснено критичний аналіз регіонального списку, проведено його доповнення, що забезпечило укладання оновленого регіонального Червоного списку Полтавської області, який затверджений рішенням 16-ї сесії Полтавської обласної ради від 23.03.2005 р. Він включає 142 види покритонасінних рослин, два – голонасінних, дев'ять – мохоподібних, один – плаунів, чотири – хвощів, дев'ять – 9 папоротеподібних.

Перелік видів рослин цього списку, характеристика їх місцезростань, особливостей поширення на території Полтавської області, стану популяцій, причин зменшення чисельності, заходи збереження та охорони наведені у виданні «Атлас рідкісних та зникаючих рослин Полтавщини» 2005 року [1]. В «Атласі...» наведено характеристики 215 видів судинних рослин, із яких – 55 видів включені до Червоної книги України, вісім – до Світового Червоного списку, сім – до Європейського Червоного списку, вісім – Додатку до Бернської конвенції, 164 – до регіонального списку, тобто таких, що охороняються на території Полтавської області. При віднесенні виду рослин до певної категорії були враховані такі наукові критерії: флорогенетичний, фітоісторичний, хорологічний, еколого-ценотичний, динамічний, таксономічний, біологічний, естетичний. Враховано також дані про поширення видів у межах області та стан їх популяцій (чисельність, щільність), ареал, зміни умов існування.

У 2009 році опубліковано третє видання Червоної книги України [14] до якого включено п'ять видів, які раніше були в регіональному списку Полтавської області (*Adonis vernalis* L., *A. wolgensis* Steven, *Scrophularia vernalis* L., *Dracocephalum ruyschiana* L., *Utricularia minor* L.), що підвищило їх соціологічний статус. Таким чином, у складі раритетного фіторізноманіття 60 видів включені до Червоної книги України, а 159 – охороняються на території Полтавської області.

Збереженню фіторізноманіття на ценотичному рівні сприяє ведення Зеленої книги України – переліку рідкісних, зникаючих і типових, які скорочують свої площі, рослинних угруповань. Це – нова форма науково обґрунтованої охорони рослинних угруповань, яка запроваджує сучасний підхід до збереження біорізноманіття з акцентом на ценотичний аспект. Ідея створення Зеленої книги виникла в Україні, а у 1987 році здійснено перше офіційне її видання у вигляді монографії. Зелена книга України є основою для розроблення охоронних заходів щодо збереження, відтворення та використання, занесених до неї рослинних угруповань. Охорона цих угруповань не тільки забезпечить збереження відповідних ценозів, а й популяцій рідкісних видів рослин та екосистем.

У вступному слові Міністра охорони навколишнього природного середовища України Георгія Філіпчука до Зеленої книги зазначається: «Зелена книга України створить передумови для активізації наукових досліджень, подальшого вивчення історичних етапів розвитку рослинності та виявлення закономірностей її сучасного формування, дозволить вивчати динамічні тенденції рослинності, прогнозувати їх розвиток... а також сприятиме розбудові екомережі України, розширенню мережі природно-заповідного фонду та підвищенню її фітоценотичної репрезентативності, знайде своє застосування в екологічно орієнтованій системі ведення лісового та сільського господарства» [7].

У другому виданні «Зеленої книги України» міститься інформація про сучасний стан 800 фітоценозів, які перебувають під охороною в Україні. Для кожного з них наводиться інформація про його синфітосоціологічний індекс, клас, категорію, статус, поширення в Україні, фізико-географічні умови, біотоп, фітоценотична, аутфітосоціологічна та ботаніко-географічна значущість, ценотична структура та флористичне ядро, потенціал відновлювальності, вид режиму збереження, біотехнічні і соціотехнічні рекомендації, джерела інформації, картосхема поширення угруповань. У цьому виданні узагальнена інформація про наявність, поширення, сучасний стан, екологію та фітоценологічні і аспекти рідкісних та типових, які скорочують свої площі, фітоценози України.

Нами за результатами багаторічних комплексних фітосозологічних досліджень на території Полтавської області та аналізу доступних літературних джерел щодо сучасного поширення таких угруповань вперше для області укладений регіональний фітосозологічний список, так звана, Зелена книга Полтавщини.

Цей перелік об'єднує фітоценози Полтавської області, які включені до Зеленої книги України, а також ті, що потребують охорони на регіональному рівні.

Із складу перших на Полтавщині репрезентовані: лісові фітоценози типових дубових та грабово-дубових лісів, бореальних хвойнолісових ценозів із *Junipericus communis* L.; степові – угруповання степових злаків (всі види роду *Stipa* L., *Elytrigia stipifolia* (Czern. ex Nevski) Nevski, *Amygdalus nana* L.; водні – їх найбільше, й серед них фітоценози занурених макрофітів (*Utricularia minor* L., *Ceratophyllum submersum* L.), гідрофітів (*Nymphaea alba* L., *N. candida* C. Presl., *Salvinia natans* (L.) All.), гігрофітів (*Sparganium minimum* Walr., *Sagittaria sagittifolia* L. та ін.).

Серед фітоценозів, які зустрічаються в рослинному покриві Полтавської області, для регіональної охорони запропоновано наступні: асоціації лісових фітоценозів (дібров, соснових та мішаних лісів, у трав'яному покриві яких домінують регіонально рідкісні види (*Vinca minor* L., *Pteridium aquilinum* (L.) Kuhn), степових (чагарникових та південних степів, домінанти яких в регіоні знаходяться на північній межі ареалу, псамофітно-степових (у складі угруповань присутні субендемичні флористичні елементи), лучних (бореального виду *Equisetum variegatum* Schleich. ex Weber & Mohr., галофітного *Salicornia prostrata* Pall., *Carex secalina* Willd. ex Wahlenb., яка включена до Червоної книги України), болотних (бореальні угруповання евмезотрофних боліт із мохами роду *Sphagnum* L.), водні (угруповання регіонально рідкісного виду *Utricularia vulgaris* L.). У відношенні ведення Зеленої книги Полтавщини [12], як одного із заходів збереження біорізноманітності у ценотичному відношенні на регіональному рівні, в регіоні проводиться планомірна робота щодо збору інформації про рідкісні фітоценози.

Наступними рівнями збереження раритетного фіторізноманіття є ландшафтний, екосистемний, біосферний, які забезпечуються нині шляхом створення природно-заповідних територій, розбудови екомережі регіонального та загальноукраїнського рівня, формуванням системи територій Смарагдової мережі, збереженням водно-болотних угідь впровадженням інших європейських та світових природоохоронних підходів.

У Полтавській області раритетне фіторізноманіття охороняється на територіях 278 об'єктів природно-заповідного фонду природного блоку [9], а саме – в двох національних природних парках («Пирятинський», «Нижняосульський»), п'яти регіональних ландшафтних парках («Диканський», «Кременчуцькі плавні», «Нижньоворсклянський», «Кагамлицький», «Гадяцький»), в 176 заказниках, у тому числі й 39 ботанічних, 48 заповідних урочищах, 47 пам'ятках природи ботанічних та комплексних. На природно-заповідних територіях колекційного блоку раритетне фіторізноманіття охороняється в Хорольському ботанічному саду, в 12 парках-пам'ятках садово-паркового мистецтва.

Показники багатства раритетного фіторізноманіття стали також важливим підґрунтям розробки проекту регіональної екомережі Полтавської області. Нами проведено аналіз його розподілу за основними структурними елементами – екокоридорами, ключовими та сполучними територіями, біоцентрами, буферними зонами [11], що є важливим підґрунтям для подальшого удосконалення регіональної та локальних екомереж.

Література

1. Байрак О.М., Стецюк Н.О. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини. Полтава : Верстка, 2005. 248 с.
2. Байрак О.М., Стецюк Н.О. Конспект флори Полтавщини. Вищі судинні рослини. Полтава : Верстка, 2008. 196 с.
3. Геоботанічне районування Української РСР. К. : Наукова думка, 1977 304 с.

4. *Еталони природи Полтавщини* / О.М. Байрак, М.І. Проскурня, Н.О. Стецюк та ін. ; за ред. О.М. Байрак. Полтава : Верстка, 2003. 212 с.
5. *Заповідна краса Полтавщини* / Т.Л. Андрієнко, О.М. Байрак, М.І. Залудяк та ін. Полтава : ІВА «Астрая», 1996. 184 с.
6. *Збережи, де стоїш, де живеш. По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ* / О.М. Байрак, В.М. Самородов, Н.О. Стецюк та ін.; за ред.. О.М. Байрак. Полтава : Верстка, 1998. 205 с.
7. *Зелена книга України* / під загальною редакцією члена-кореспондента НАН України Я.П. Дідуха – К.: Альтерпрес, 2009. – 448 с.
8. *Офіційні переліки регіонально рідкісних рослин адміністративних територій України (довідкове видання)* ; [Укладачі: докт. біол. наук, проф. Т.Л. Андрієнко, канд. біол. наук М.М. Перегрим]. К. : Альтерпрес, 2012. 148 с.
9. *Природно-заповідний фонд Полтавщини : [Реєстр-довідник]* / Смоляр Н.О. Полтава: ШвидкоДРУК, 2014. 149 с.
10. *Попович С.Ю. Синфітосозологія лісів України*. К.: Академперіодика, 2002. 228 с.
11. *Регіональна екомережа Полтавщини* / Кол. авторів ; за ред. О.М. Байрак. Полтава : Верстка, 2010. 215 с.
12. *Смоляр Н.О. Зелена книга Полтавщини. Рідкісні й такі, що перебувають під загрозою зникнення, та типові природні рослинні угруповання: Навчально-методичне видання.* — Полтава: Швидкокодрук, 2014. — 74 с.
13. *Устименко П.М., Шеляг-Сосонко Ю.Р., Вакаренко Л.П. Раритетний фітоценофонд України*. К. : Фітосоціоцентр, 2007. 268 с.
14. *Червона книга України. Рослинний світ* ; [за ред. Я.П. Дідуха]. К. : Глобалконсалтинг, 2009. 900 с.
15. *Щоб росли горицвіти. Розповіді про рідкісні рослини та тварин Полтавщини.* / Д.С. Івашин, В.М. Самородов, В.В. Буйдін та інші. – Полтава, 1990. – 70 с.
16. *CBD. 2010a. Updated Global Strategy for Plant Conservation 2011–2020. Secretariat of the Convention on Biological Diversity, Montreal, Quebec, Canada.* 4.
17. *CBD. 2010b. Strategic Plan for Biodiversity 2011–2020, including Aichi Biodiversity Targets. Secretariat of the Convention on Biological Diversity, Montreal, Quebec, Canada.* 5.
18. *Global Strategy for Plant Conservation. A guide to the GSPC: all the targets, objectives and facts. Completed by S. Sharrock. Richmond: BGCI, 2012, 36 pp.*
19. *Convention on Biological Diversity, 1992* // www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf
20. *Mosyakin S.L., Fedoronchuk M.M. Vascular Plants of Ukraine a nomenclatural checklist.* К. : M.G. Kholodny Institute Botany, 1999. 345 p.